

Karolina Kocemba

ORCID: 0000-0002-5621-0192

Uniwersytet Wrocławski, Centrum Edukacji Prawniczej i Teorii Społecznej

Michał Stambulski

ORCID: 0000-0003-4493-1272

Uniwersytet Erazma w Rotterdamie; Uniwersytet Wrocławski
Centrum Edukacji Prawniczej i Teorii Społecznej

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.41.2>

Czym jest strategiczna litygacja?

JEL Classification: K38, K30, K39

Słowa kluczowe: strategiczna litygacja, prawa człowieka, edukacja prawnicza, sądownictwo, sprawiedliwość społeczna, populizm

Keywords: strategic litigation, human rights, legal education, judiciary, social justice, populism

Abstrakt: Artykuł zawiera rozważania na temat pojęcia strategicznej litygacji (dalej: SL). Wykorzystując sprawę „picia piwa nad Wisłą” jako ilustrację, definiujemy SL jako rodzaj działania prawnego i społeczno-politycznego, które polega na inicjowaniu lub przystępowaniu do toczących się postępowań sądowych w celu doprowadzenia do zmian systemowych zmierzających do poszerzenia zakresu praw podstawowych członków danej wspólnoty lub pełniejszej realizacji jej wartości prawnych. Przy czym wspólnota może być definiowana jako ogół obywateli czy mieszkańców danego państwa lub grupy mniejszościowe (etniczne, seksualne, wyznaniowe, rasowe, klasowe itp.). Następnie przedstawiamy teoretycznoprawne warunki możliwości tego działania oraz argumenty polityczne krytyczne wobec SL (ograniczona partycypacja obywateli i rozszerzanie władzy sądowniczej kosztem władzy legislacyjnej). Na końcu przedstawiamy kilka możliwych poziomów badań nad SL oraz argumenty na rzecz jej szerszego wykorzystania w edukacji prawniczej.

What is strategic litigation?

Abstract: The article considers the concept of strategic litigation. Using the case of drinking beer in a public place as an illustration, we define strategic litigation (SL) as a legal and socio-political action consisting in initiating or joining ongoing legal proceedings in order to bring about systemic changes aimed at broadening the scope of fundamental rights of members of a given community or at a fuller realization of its legal values. Community can be understood as all citizens or residents of a state or as minority groups (ethnic, sexual, religious, racial, class, etc.). We then

present the theoretical and legal conditions of such actions and the political arguments critical of SL (limited citizen participation and expansion of judicial power at the expense of legislative power). Finally, we present some possible levels of research on SL and its potential role in legal education.

Wstęp. Sprawa „piwa nad Wisłą”

Pewnego słonecznego dnia, w lipcu 2015 roku, Marek Tatała usiadł z książką na ławce przy bulwarach nad Wisłą w Warszawie i otworzył butelkę piwa¹. Zdarzenie to było zaplanowane wcześniej i pomyślane jako część większej akcji społecznej. Sprowokowało trzy interwencje policji, dwa wyroki sądów powszechnych i jedno postanowienie Sądu Najwyższego. Funkcjonariusze policji najpierw upomnieli Tatałę za spożywanie alkoholu w miejscu publicznym, a następnie chcieli ukarać go mandatem za spożywanie alkoholu na ulicy. Tatała nie zgadzał się z tym, twierdząc najpierw, że ówczesna ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi² nie posługuje się pojęciem „miejsca publicznego” i precyzyjnie wskazuje miejsca, w których spożywanie alkoholu jest zabronione, a następnie — że bulwar nad Wisłą nie jest ulicą, jak wówczas uznawały straż miejska i policja. Sprawą zajął się Sąd Najwyższy, który odmówił odpowiedzi na pytanie prawne Sądu Okręgowego, niemniej w uzasadnieniu przyznał rację obwinionemu³. Ostatecznie, po dwóch latach od wydarzenia, Tatała został uniewinniony⁴.

Ciekawsza niż techniczne aspekty interpretacji prawniczej odpowiednich przepisów ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi jest motywacja Tatały. Jak wskazywał sam aktywista:

Jeśli będziemy tolerować nieprzestrzeganie prawa w tak drobnych sprawach jak spożywanie napojów alkoholowych, to o wiele trudniej będzie pilnować praworządności w sprawach znacznie istotniejszych, takich jak działanie systemu podatkowego, prawo pracy czy zasady rynkowej konkurencji. Dlatego prowadzę kampanię „Legalnie nad Wisłą” na rzecz legalnej i odpowiedzialnej konsumpcji napojów alkoholowych nad brzegiem rzeki w Warszawie oraz na rzecz przestrzegania prawa przez służby mundurowe.

Korzystny wyrok w mojej sprawie pomoże w uporządkowaniu sytuacji prawnej w tej części miasta. Mam też nadzieję, że wyrok ten zakończy bezprawne interwencje policji i straży miejskiej. Służby te powinny skupić się na walce ze śmieciem, przemocą czy dewastacją mienia w tym rejonie, a nie na karaniu konsumujących tam alkohol ludzi. Szczególnie, jeśli nie zabrania tego polskie prawo⁵.

¹ M. Tatała, *Od piwa nad Wisłą do Sądu Najwyższego*, <http://www.marektatala.pl/2016/10/26/od-piwa-nad-wisla-do-sadu-najwyzszego/> (dostęp: 20.10.2019).

² Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, w momencie zdarzenia — Dz.U. z 2012 r. poz. 1356, obecnie — Dz.U. z 2021 r. poz. 1119.

³ Postanowienie Sądu Najwyższego Izby Karnej z dnia 19 stycznia 2017 roku, sygn. I KZP 14/16, <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/I%20KZP%2014-16.pdf> (dostęp: 15.03.2022).

⁴ Noizz, *Dwa lata udowadniał, że można pić piwo nad Wisłą*, 30.03.2017, <https://noizz.pl/spoleczenstwo/dwa-lata-udowadniał-ze-mozna-pic-piwo-nad-wisla-policja-zamula-system-sadownictwa/kr8hscz> (dostęp: 15.03.2022).

⁵ M. Tatała, *op.cit.*

Tatała spodziewał się interwencji policji, sprowokował ją, ponieważ wiedział o praktyce karania mandatami za picie piwa w „miejscu publicznym” oraz miał świadomość, że to pojęcie nie występowało wówczas w ustawie. Jego celem było poddanie tej praktyki pod ocenę sądu. Wokół tej sprawy stworzył także kampanię społeczno-medialną „Legalnie nad Wisłą”⁶. Mamy więc do czynienia z sytuacją, w której obywatel przez własną, indywidualną sprawę dąży do dokonania korekty istniejącej praktyki rozumienia i stosowania przepisów. Motywacją do podjęcia takiego działania są dobro całej wspólnoty i związana z nim idea praworządności. Tatała dążył do pełniejszej realizacji wartości rządów prawa przez organy stosujące prawo. Sprawa „piwa nad Wisłą” jest dobrą ilustracją i przykładem strategicznej litygacji.

1. Pojęcie i przebieg strategicznej litygacji (SL)

Strategiczna litygacja to rodzaj działania prawnego i społeczno-politycznego, które polega na inicjowaniu lub przystępowaniu do toczących się postępowań sądowych w celu doprowadzenia do zmian systemowych zmierzających do poszerzenia zakresu praw podstawowych członków danej wspólnoty politycznej lub pełniejszej realizacji jej wartości prawnych. Wspólnota może być definiowana jako ogół obywateli czy mieszkańców danego państwa lub grupy mniejszościowe (etniczne, seksualne, wyznaniowe, rasowe, klasowe itp.). Chcielibyśmy zastrzec, że zaproponowana przez nas definicja jest oparta na „podobieństwie rodzinnym”⁷. Dynamiczność i wielopoziomowość SL sprawia, że zaproponowana definicja i przedstawiane poniżej schematy mają wartość porządkującą, tworzą pewien typ idealny. Należy jednak pamiętać, że wzorce nie zawsze będą pokrywały się z faktycznymi sprawami w proporcji 1:1, chociaż zawsze będą miały wspólne z nią elementy.

Idea SL opiera się na uznaniu projektującej funkcji orzecznictwa sądowego wobec systemu prawnego oraz uznaniu sądownictwa za przestrzeń kanalizowania i rozstrzygania konfliktów społecznych. Funkcja projektująca orzeczenia może polegać na dookreśleniu znaczenia przepisów, korekcie praktyki stosowania prawa lub mobilizowaniu opinii publicznej w celu wywierania presji i podjęcia działań na rzecz zmiany prawa poprzez legislację. Praktyka SL wywodzi się z systemu prawa *common law* i może występować także pod pojęciami prowadzenia „spraw w interesie publicznym” (*public interest litigation*) lub „procesów strategicznych”⁸.

⁶ Facebook: *Legalnie nad Wisłą*, www.facebook.com/legalnienadwisla (dostęp: 15.03.2022).

⁷ „Podobieństwo rodzinne” to sposób tworzenia modeli czy definiowania zjawisk ze względu na własności podstawowe, przy czym nie każdy przejaw danego zjawiska musi zawierać wszystkie wyszczególnione cechy. Tak jak w rodzinie poszczególnych ludzi mogą łączyć kolor oczu, kształt twarzy czy kolor włosów, lecz u poszczególnych członków danej rodziny cechy te nie muszą występować łącznie. Por. P. Grad, *Podobieństwo rodzinne a paradoks reguły*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 117, 2021, nr 1, s. 72–73.

⁸ Określenie „proces strategiczny” to propozycja przekładu angielskiego *strategic litigation* na język polski autorstwa T. Raburskiego. Argumentuje on, że „strategiczna litygacja” jest nietrafio-

Możemy różnie ujmować relacje między tworzeniem a stosowaniem prawa — od całkowitej determinacji decyzji czy orzeczenia przez tekst prawny po brak granic dla władzy organów stosujących prawo. Niezależnie od tego, jaką optykę przyjmujemy, będzie w niej miejsce na rozważenie problemu interpretacji prawniczej. To, że prawo tworzone jest w niedoskonałym, wieloznacznym i nieostrym języku naturalnym, powoduje, że wyrażenia użyte w tekstach prawnych mogą być różnie rozumiane, co może skutkować powstawaniem konfliktów, które następnie są rozstrzygane przez sądy. W przypadku sprawy „piwa nad Wisłą” konflikt dotyczył tego, czy ustawowe wyrażenie „ulica” obejmuje swoim zakresem także „bulwar”. Kwestia ta nie tylko dotyczy semantyki, lecz także wiąże się z interesami konkretnych grup — obywatele dążyli do poszerzenia możliwości swobodnego działania, a policja chciała mieć większą kontrolę nad zachowaniami społecznymi w tym miejscu. Był to w takim samym zakresie konflikt interpretacji, co konflikt praktyk społecznych i interesów. Polem, na którego gruncie powstają oraz są konfrontowane różne rozumienia (i interesy), jest orzecznictwo sądowe. Istotna rola w systematyzacji i zarządzaniu tymi różnicami przypada także nauce prawa⁹. Ponadto — co bezpośrednio wiąże się z interpretacją prawniczą — tekst i instytucje prawne mogą być różnie praktykowane przez organy stosujące prawo. W sprawie bulwarów praktyka warszawskiej policji i straży miejskiej dotyczyła karania za picie w miejscu publicznym, co wzbudziło opór obywatela. Spór ten znalazł rozwiązanie w sądzie, ponieważ obydwie strony tego sporu uznały, że jest to właściwe miejsce do jego rozwiązania, uznawały autorytet sądu w tym względzie.

Orzeczenia sądowe odgrywają rolę projektującą dla świata prawniczego — definiującą wobec tekstu prawnego i recenzującą wobec praktyki stosowania prawa. Z SL mamy do czynienia w momencie wykorzystywania tej roli w celu nie tylko rozwiązania konkretnego sporu, lecz także dokonania zmiany systemowej — prawnej, społecznej i politycznej¹⁰. Celem Marka Tatały nie było doprowadzenie jedynie do sytuacji, w której on będzie mógł legalnie wypić piwo na terenie bulwarów nad Wisłą, lecz chęć doprowadzenia do tego, aby również każdy inny obywatel miał taką możliwość. Jest to możliwe nie tylko dzięki rozgłosowi, jaki

nym tłumaczeniem, ze względu na obcość pojęcia „litygacji” dla polskiego języka prawniczego. W ramach niniejszego artykułu postanowiliśmy konsekwentnie stosować termin „strategiczna litygacja” z dwóch względów. Po pierwsze, termin ten jest już używany w dyskursie polskim, na przykład przez autorów artykułów przywoływanych w niniejszym tekście. Po drugie, odmiennie niż Raburski, widzimy wartość w nieco sztucznym i obco brzmiącym słowie „litygacja”. Określenie to pozwala potraktować ten termin jako techniczny, co pozwala nadać mu precyzyjne znaczenie, wskazuje na jego anglosaski rodowód oraz podkreśla różnice pomiędzy takim działaniem a zwykłym procesem w indywidualnej sprawie. Por. T. Raburski, *Prawo podmiotowe. Etyka — prawo — polityka*, Poznań 2021, s. 81.

⁹ J. Leszczyński, *Pozytywizacja prawa w dyskursie dogmatycznym*, Kraków 2010.

¹⁰ J.A. Rybczyńska, M. Płoska-Pecio, *Działania prawne w interesie publicznym (litygacja strategiczna) jako forma działania organizacji ochrony praw człowieka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 12, 2005, s. 102.

towarzyszy sprawie, lecz także dzięki przedstawieniu nowego sposobu myślenia o problemach i zaproponowaniu nowego języka do ich ujęcia¹¹.

Chęć zmiany systemowej jest wspólnym mianownikiem motywacji do podejmowania SL. Taki cel przyświecał na przykład S. Weddington i L. Coffee, które nie tylko reprezentowały N. McCorvey, znaną powszechnie pod pseudonimem „Jane Roe”, w celu uznania jej prawa do przerywania ciąży, lecz także chciały zagwarantowania tego prawa dla wszystkich kobiet w Stanach Zjednoczonych. Weddington i Coffee na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku aktywnie szukały sprawy, dzięki której mogłyby podważyć prawo aborcyjne stanu Teksas przed Sądem Najwyższym. Wynikła z tego decyzja amerykańskiego Sądu Najwyższego z 1973 roku w sprawie *Roe vs. Wade*, będąca jedną z najważniejszych decyzji nie tylko amerykańskiej, lecz także globalnej kultury prawnej, poprzez otwarcie dyskusji na temat politycznego wpływu orzeczeń sądowych oraz relacji między tymi orzeczeniami a demokracją¹².

Czynnikiem sprawiającym, że SL jest użytecznym narzędziem dla grup wrażliwych i mniejszościowych, jest forma procesu, jaką wykorzystuje. C. Levine w pracy na temat kształtowania się amerykańskiego orzecznictwa dotyczącego wolności wypowiedzi artystycznej wskazała, że sala sądowa, przynajmniej formalnie, zrównuje strony i czyni spór nie tyle konfliktem posiadanych zasobów, ile sporem argumentów¹³. Sąd jest w tym układzie niezależnym arbitrem badającym prawną zasadność roszczeń. Dlatego, przynajmniej w założeniu, inne czynniki wpływające na nierówność stron, takie jak zgromadzony kapitał ekonomiczny czy siła polityczna, nie powinny determinować rozstrzygnięcia. Tym samym możliwe stają się sytuacje, w których lokalna społeczność wygrywa z międzynarodową korporacją w sprawie o zanieczyszczenie lokalnego środowiska¹⁴, pojedynczy obywatel pozywa globalną firmę tytoniową¹⁵ czy grupa obywateli skutecznie domaga się od korporacji paliwowej zwiększenia działań proklimatycznych¹⁶.

¹¹ L. Mather, *What is a „case”?*, „Oñati Socio-Legal Series” 11, 2021, nr 2, <https://doi.org/10.35295/osl.s.iisl/0000-0000-0000-1149> (dostęp: 11.06.2022).

¹² M. Ziegler, *Beyond Backlash: Legal History, Polarization, and Roe v. Wade*, „Wash. & Lee Law Review” 71, 2014, nr 2, s. 969–1021.

¹³ C. Levine, *Od prowokacji do demokracji, czyli o tym, dlaczego potrzebna nam sztuka*, Warszawa 2013, s. 211–212.

¹⁴ Na przykład *Gbemre vs. Shell Petroleum Development Company of Nigeria Ltd. and Others* (FHC/B/CS/53/05); Strategiczne sprawy dotyczące ochrony klimatu można znaleźć tu: Climate Case Chart, *Climate Change Litigation*, <http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/> (dostęp: 15.03.2022).

¹⁵ L.O. Gostin, *The „Tobacco Wars” — Global Litigation Strategies*, Georgetown Public Law and Legal Theory Research Paper No. 1071196, <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/480> (dostęp: 15.03.2022).

¹⁶ I. Kampourakis, *The Power of Open Norms: Milieudefensie et. al. v Royal Dutch Shell*, *VerfBlog*, 15.06.2021, <https://verfassungsblog.de/the-power-of-open-norms/> (dostęp: 15.03.2022); J. Peel, H.M. Osofsky, *Litigation as a Climate Regulatory Tool*, [w:] *International Judicial Practice*

W przełomowym w kwestii badań społeczno-prawnych artykule z 1981 roku *The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...* B. Felstiner, R. Abel i A. Sarat¹⁷ zachęcali do badania procesów sądowych kontekstowo, czyli obejmowania badaniem także etapu przedsądowego i uwzględniania sposobu, w jaki problem społeczny zostaje przekształcony w sprawę sądową. Wyróżnili oni trzy etapy takiej transformacji sporów. Pierwszy z nich — „nazywanie” (*naming*) — zachodzi, kiedy strona uświadamia sobie istnienie problemu, rozpoznaje doświadczenie jako krzywdzące i je nazywa, na przykład kiedy uświadomi sobie, że pewne praktyki ujmowane jako „uwodzenie” są „molestowaniem” czy „wykorzystywaniem seksualnym”, czyli przestępstwem¹⁸. Dopełnienie pierwszego etapu pozwala na rozpoczęcie drugiego, którym jest „obwinienie” (*blaming*), czyli wskazanie odpowiedzialności innej strony za swoją szkodę. Trzeci etap to „domaganie się” (*claiming*), czyli wysuwanie roszczenia wobec innej strony i domaganie się jakiegoś zadośćuczynienia.

Warto wskazać, że w przypadku SL jednostka biorąca udział w sporze jest niejako reprezentacją danej grupy, a szkoda, której doświadczyła, była już wcześniej odczuwana zbiorowo. Mimo że transformacja sporu ma charakter osobisty i zindywidualizowany, to ma jednocześnie istotny wymiar społeczny i polityczny — sądy mogą być wykorzystane jako mechanizm zmiany społecznej czy też w celu zmobilizowania aktywności politycznej¹⁹.

Dlatego prowadzenie SL w sprawie indywidualnej jest dobrą okazją do rozpoczęcia publicznej debaty na temat praw danej wspólnoty czy do włączenia się w tę debatę. Innymi słowy, SL ma potencjał wpływania na świadomość społeczną i mobilizacyjny. Dlatego debata i nagłośnienie sprawy są nieodłącznym elementem prowadzonych SL. Sprawia to, że prawnicy prowadzący tego typu sprawy powinni nie tylko cechować się typowymi zdolnościami prawniczymi, takimi jak umiejętność argumentacji i prezentacji stanowiska klienta, lecz także umieć współpracować z mediami i wykorzystywać je. Dzięki szerokiemu omówieniu sprawy z udziałem mediów możliwe są podnoszenie świadomości społecznej

on the Environment: Questions of Legitimacy, Studies on International Courts and Tribunals, red. C. Voigt, Cambridge 2019, s. 311–336.

¹⁷ W.L.F. Felstiner, R.L. Abel, A. Sarat, *The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...*, „Law & Society Review” 15, 1980–1981, nr 3–4, s. 631–654.

¹⁸ Dobrym przykładem ukazującym znaczenie „nazywania” jest *Me Too* („ja też”), czyli międzynarodowy ruch społeczny zachęcający kobiety do mówienia o ich przeżyciach dotyczących molestowania seksualnego, używający w mediach społecznościowych hashtagu #metoo. Uświadomienie kobietom ich szkody oraz udzielenie wsparcia i zrozumienia doprowadziło do wielu procesów sądowych, w tym do słynnego procesu producenta filmowego Harveya Weinsteina i jego późniejszego skazania. Osobną kwestią pozostaje możliwość odpowiedzi systemu prawnego na te roszczenia. O problematycznej relacji prawa i świadomości społecznej krzywd por. A. Gash, R. Harding, *#MeToo? Legal Discourse and Everyday Responses to Sexual Violence*, „Laws” 21, 2018, nr 7 (2), <https://doi.org/10.3390/laws7020021> (dostęp: 15.03.2022).

¹⁹ W.L.F. Felstiner, R.L. Abel, A. Sarat, *op.cit.*

i aktywizacja społeczeństwa obywatelskiego²⁰, a także udzielenie publicznego głosu grupom dotychczas marginalizowanym. L. Mather wskazuje, że spory sądowe mogą promować równość społeczną poprzez danie stronom sporu równych szans na wypowiedzenie się i na bycie wysłuchanym²¹. Dlatego, samo zwrócenie uwagi społeczeństwa na istnienie danego problemu społecznego, sprowokowanie dyskusji i wpłynięcie na świadomość społeczną, niezależnie od wyniku samej sprawy, może być sukcesem SL.

W związku z szerokim społecznym znaczeniem SL oraz koniecznością zaangażowania i mobilizacji poparcia pozostałych obywateli istotny jest nie tylko dobór sprawy, lecz także strony, która stanie się „twarzą” tej sprawy²². Osoba taka powinna budzić sympatię, współczucie i zrozumienie opinii publicznej. Do nieodłącznych elementów SL według A. Bodnara należą także:

- 1) identyfikacja celów danej organizacji czy grupy ludzi;
- 2) poszukiwanie odpowiedniej sprawy (lub spraw) dla każdego wyznaczonego celu;
- 3) wybór sprawy nadającej się do litygacji strategicznej;
- 4) opracowanie indywidualnej strategii dla każdej sprawy;
- 5) podjęcie się działań prawnych w sprawie (poprzez jej wszczęcie — jeżeli jest to sprawa cywilna lub administracyjna lub przystąpienie do sprawy w charakterze strony trzeciej);
- 6) prowadzenie sprawy przy jednoczesnym nagłośnieniu danego problemu prawnego i innych działaniach mających na celu zmianę prawa lub praktyki²³.

Patrząc na schematy stworzone przez badaczy polskich i amerykańskich, możemy stwierdzić, że strategiczna litygacja nie jest „statycznym wydarzeniem, które po prostu się wydarza”²⁴ — jest to proces zaplanowany, a także skomplikowany i dynamiczny, ze względu na wielość i złożoność zaangażowanych podmiotów i relacji między nimi, konflikty wartości oraz wpływy społeczne, medialne i polityczne. Jest to także proces cykliczny, ponieważ zakończenie jednej sprawy i związana z nią zmiana systemowa mogą otwierać drogę do kolejnych roszczeń i to zarówno domagających się dalszych zmian, jak i im się sprzeciwiających.

2. Polityczny wymiar strategicznej litygacji

Biorąc pod uwagę systemowe znaczenie SL, można zadać pytanie o to, czy obejmuje ona swoim zakresem także postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym?

²⁰ A. Bodnar, *Litygacja strategiczna — pojęcie, zastosowanie, praktyka*, [w:] *Sprawny sąd. Zbiór dobrych praktyk*. cz. 2, red. Ł. Bojarski, Warszawa 2008, s. 179

²¹ L. Mather, *What is a „case”?*...

²² L. Mather, *Seminarium StratLit: The Potential and Limits of Litigation as a Vehicle for Political Change*, 15 listopada 2019, Wrocław.

²³ A. Bodnar, *op.cit.*, s. 176–184.

²⁴ L. Mather, B. Yngvesson, *Language, audience, and the transformation of disputes*, „Law and Society Review” 15, 1981, nr 3–4, s. 776.

tucyjnym. Może wydawać się, że nie, ponieważ Trybunał zajmuje się badaniem abstrakcyjnej zgodności przepisów prawnych z konstytucją. W postępowaniach tego rodzaju nie ma więc co do zasady miejsca na indywidualne doświadczenie osoby ujętej jako modelowy reprezentant jakiejś grupy. Jednak przy odpowiednich warunkach sprawa przed Trybunałem może mieć elementy „podobieństwa rodzinnego” i jako taka może stać się strategiczna. W wyroku z dnia 26 czerwca 2019 roku (sygn. K 16/17) Trybunał uznał, że przepis kodeksu wykroczeń penalizujący odmowę świadczenia usługi bez uzasadnionej przyczyny jest niezgodny z konstytucją²⁵. Wyrok ten zapadł na podstawie wniosku Prokuratora Generalnego, który domagał się abstrakcyjnej kontroli przepisów kodeksu wykroczeń. Jednak bezpośrednią motywacją do złożenia tego wniosku, co przyznał sam wnioskodawca²⁶, była sprawa „łódzkiego drukarza”, w której ramach drukarz został uznany winnym wykroczenia za odmowę druku roll-upu fundacji zajmującej się promocją ochrony praw osób LGBT w miejscu pracy. Drukarz tłumaczył odmowę druku swoim katolickim światopoglądem. Pomimo że sam drukarz nie występował przed Trybunałem, to wcześniejsze postępowania doprowadziły do zmiany systemowej, która przez część aktorów politycznych, w tym Prokuratora Generalnego, była przedstawiana jako zmiana w interesie członków danej wspólnoty (katolików w Polsce).

Sprawa „drukarska z Łodzi” pozwala zadać dwa pytania. Pierwsze ma charakter badawczy i dotyczy granic pojęcia „sprawy” w SL. Jeśli uznamy, że SL jest działalnością nie tylko prawną, lecz także polityczną, to badając ten typ działania, należy wyjść poza wąskie, proceduralne rozumienie sprawy jako konkretnego, posiadającego swoją sygnaturę postępowania sądowego. Postępowanie sądowe jest nierzadko tylko etapem lub przejawem SL. W wypadku drukarza jego konkretne postępowania przed sądami powszechnymi przerodziły się w skargę Prokuratora Generalnego i postępowanie przed Trybunałem, które doprowadziły do zmiany systemowej. Postępowania te były także szeroko komentowane w mediach oraz przez polityków. Badając SL, należy więc „sprawę” ujmować holistycznie, wychodząc poza wąskie rozumienie prawnicze i uwzględniając jej konteksty społeczne i polityczne.

Drugie pytanie dotyczy ideologicznej orientacji SL. Historycznie ten typ działania był nakierowany na poszerzanie praw człowieka i praw podmiotowych zgodnie z ideami liberalnej demokracji, to znaczy poszerzania zakresu praw i swobód jednostkowych przy jednoczesnym pomniejszaniu możliwości kontroli jednostki przez państwo, rodzinę czy różnego rodzaju większości oraz eliminowaniu nie-

²⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 26 czerwca 2019 r., K 16/17, <https://trybunal.gov.pl/postepowanie-i-orzeczenia/wyroki/art/10678-odmowa-swiadczenia-uslugi-ze-wzgledu-na-wolnosc-sumienia-i-religii-uslugodawcy> (dostęp: 15.03.2022).

²⁶ Ministerstwo Sprawiedliwości, *Wyrok Trybunału Konstytucyjnego w sprawie łódzkiego drukarza to święto wolności*, <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/wyrok-trybunalu-konstytucyjnego-w-sprawie-lodzkiego-drukarsza-to-swieto-wolnosci> (dostęp: 15.03.2022).

uzasadnionego różnicowania w dostępie do prawa i dóbr społecznych członków mniejszości lub grup marginalizowanych (dyskryminacji). W ostatnich latach, w szczególności po przejściu władzy przez ruchy określane jako populistyczne, SL jest wykorzystywana w obronie praw jednostek będących członkami większości i grup uprzywilejowanych. Tym samym SL ma potencjał do stania się także narzędziem wspierającym idee konserwatywne czy prawicowe. Korzystanie z SL przez organizacje i ruchy różnych proveniencji ideologicznych świadczy o rosnącej akceptacji dla takiego sposobu rozwiązywania konfliktów społecznych. Może także być oznaką spadku znaczenia tradycyjnych, partyjnych i parlamentarnych dróg rozwiązywania tego typu sporów przy jednoczesnym pluralizmie wartości i interesów. W warunkach demokratycznego pluralizmu ideowego oraz niechęci i nieufności do tradycyjnej polityki sądownictwo staje się podmiotem żądań rozstrzygnięcia podstawowych zasad życia zbiorowego.

Podczas procesu SL interes i cel konkretnego lityganta lub konkretnej litygantki przedstawiane są jako zgodne z interesem i celem wspólnoty, a on sam lub ona sama zostają przedstawieni jako reprezentanci tej wspólnoty. Dzieje się to poprzez przedstawienie doświadczenia tej konkretnej jednostki jako doświadczenia zbiorowego, powtarzalnego i podzielanego przez większość członków wspólnoty. SL bywa krytykowana z punktu widzenia społeczeństwa demokratycznego i krytyka ta może przybrać formę dwóch, powiązanych ze sobą, argumentów.

Pierwszy argument dotyczy zakresu partycypacji obywateli w SL. Jak wskazyaliśmy powyżej, forma procesu „zrównuje strony”, lecz jednocześnie ogranicza ich liczbę. Tym samym może się zdarzyć, że w sprawie o powszechnym znaczeniu publicznym zaangażowana jest ograniczona liczba osób (triada: litygant i jego reprezentacja prawna, strona przeciwna oraz sąd). Co więcej, w przypadku niewielkiej obecności danej sprawy w mediach obywatele mogą zostać zaskoczeni zmianą systemową i pozostanie im wtedy jedynie bierna jej akceptacja. Wydaje się, że argument ten jest szerszy i dotyczy raczej w ogóle zaangażowania obywateli w sprawy publiczne. O zakres partycypacji możemy pytać w wypadku partii politycznych, które także mają ograniczoną, a przez to mogącą uchodzić za niereprezentacyjną, liczbę członków. Co prawda partie polityczne zyskują legitymizację w procesie wyborczym, lecz tak samo decyzje będące wynikiem SL i kształtujące życie zbiorowe mogą zyskiwać legitymizację przez ilość publicznej uwagi, która im zostaje poświęcona. Demokracja to nie tylko udział w wyborach, lecz także szerszy sposób udziału w życiu wspólnoty politycznej — obywatele mogą kibicować procesom SL, dyskutować o nich oraz uczestniczyć i wspierać organizacje pozarządowe je prowadzące. Mogą także masowo wszczynać procesy. Przykładowo, głośna sprawa klimatyczna „Urgenda” została wytoczona przeciwko Królestwu Niderlandów przez grupę 886 jego obywateli²⁷, którzy domagali

²⁷ Urgenda, *Climate Case*, <https://www.urgenda.nl/en/themas/climate-case/> (dostęp: 15.03.2022).

się od swojego państwa zwiększenia wysiłków na rzecz redukcji emisji gazów cieplarnianych.

Drugi argument dotyczy nie tyle kwestii, „kto jest reprezentowany”, podczas SL, ile raczej „kto decyduje”. Przedstawiciele tak zwanego politycznego konstytucjonalizmu argumentują²⁸, że sądowa forma rozwiązywania konfliktów społecznych różni się od formy parlamentarnej i nie powinna jej zastępować. Orzeczenie sądu charakteryzuje się ostatecznością, strona, której racje nie zwyciężyły, musi zaakceptować rozstrzygnięcie i zrezygnować ze swojego roszczenia. Odmienne formą parlamentarna, w której uchwalone prawo jest zawsze otwarte na zmianę w przypadku odmiennego wyniku cyklu wyborczego. Tym samym grupa, której racje nie zostały uwzględnione w procesie prawotwórczym, może jedynie zaakceptować ten stan rzeczy na określony czas i mobilizować poparcie dla swoich postulatów. Ponadto w formie parlamentarnej ma okazję uczestniczyć większe grono interesariuszy (partii politycznych, doradców, ekspertów, przedstawicieli organizacji pozarządowych itp.) niż dwie strony procesu. Argument ten dotyczy więc prawotwórczej roli orzeczeń sądowych i rodzi pytanie o zakres aktywizmu²⁹ i dyskrecjonalności sędziowskiej³⁰. Szerszym kontekstem jest w ogóle zagadnienie relacji pomiędzy prawem a polityką, które daleko wykracza poza sam problem SL.

W odpowiedzi na polityczną krytykę SL można podkreślić prawniczą stronę tego działania. Jeśli SL jest działaniem na rzecz poszerzenia czy wprowadzenia standardów praw podstawowych³¹, to prawa te powinny być, przynajmniej w perspektywie liberalnej, niezależne od woli większości (odpowiedź na argument pierwszy). Tym samym orzeczenie sądowe nie tylko rządzi się inną logiką niż działalność parlamentu, lecz także realizuje innego rodzaju zestaw wartości (odpowiedź na argument drugi). W kontrze do tego typu myślenia można wskazać na brak jasnej linii podziału między tym, co prawnicze, a tym, co polityczne. Koncepcje praw podstawowych, na przykład prawa do wolności wypowiedzi czy praw religijnych, opierają się na szeregu założeń co do wspólnoty, w której ramach funkcjonują, i jako takie mają charakter *stricte* polityczny. Podział

²⁸ Zob. J. Waldron, *Law and Disagreement*, New York 1999; R. Bellamy, *Political Constitutionalism*, Cambridge 2009.

²⁹ L. Morawski, *Kilka uwag w sprawie sędziowskiego aktywizmu*, [w:] *Dyskrecjonalność w prawie. Materiały XVIII Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr Teorii i Filozofii Prawa*, Miedzeszyn k. Warszawy, 22–24 września 2008 r., red. W. Staśkiewicz, T. Stawecki, Warszawa 2010; B. Banaszak, M. Bernarczyk, *Aktywizm sędziowski we współczesnym państwie demokratycznym*, Warszawa 2012.

³⁰ A. Kozak, *Granice prawniczej władzy dyskrecjonalnej*, Wrocław 2002; P. Jabłoński, P. Kaczmarek, *Granice władzy prawniczej w perspektywie polskiej tradycji socjologicznej*, Kraków 2017.

³¹ A. Bodnar, *Litygacja strategiczna oraz opinie przyjaciela sądu jako metoda promowania standardów ETPCZ*, [w:] *idem, Wykonywanie orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Polsce. Wymiar instytucjonalny*, Warszawa 2018, s. 562–566.

prawnicze–polityczne jest więc podziałem instytucjonalnym, przez to podziałem z istoty nietrwałym, ustalaniem i rekonfigurowanym poprzez konflikty społeczne, wydarzenia polityczne, a także orzeczenia sądowe.

Przedstawione powyżej argumenty nie tyle więc dotyczą SL jako takiej, ile raczej dotyczą szerszego problemu polityczności prawa i politycznej roli orzeczeń sądowych. Są to punkty przydatne do analizy i krytyki konkretnych przykładów SL. Kwestie zakresu partycypacji i reprezentacji obywatelskiej oraz pozycji ustrojowej i możliwości prawotwórczych sądownictwa mogą tworzyć punkty wyjścia opisu (i krytyki) przykładów SL w działaniu.

3. SL w perspektywie prawno-społecznej

Możemy wyróżnić co najmniej trzy czynniki wpływające na popularność i skuteczność SL. Pierwszy czynnik dotyczy procesów jurydyzacji polityki i polityzacji prawa. Badacz sądownictwa konstytucyjnego R. Hirschl przekonująco wskazał, że od drugiej połowy XX wieku znaczenie rozstrzygnięć sądów najwyższych dla kształtu krajowych wspólnot politycznych stale rośnie³². Uzbrojone w skargę konstytucyjną i semantyczną otwartość tekstu konstytucji naczelne sądy stały się adresatem rosnących żądań różnych grup i aktorów społecznych. Kwestie takie jak polityki publiczne, kontrowersje społeczne czy konflikty na tle dostępu do sfery publicznej i dóbr społecznych stają się kwestiami prawnymi. Proces ten zbiegł się ze spadkiem poziomu upartyjnięcia społeczeństw zachodnich³³. Hirschl podkreśla, że jurydyzacja polityki jest po części odpowiedzią na oczekiwania systemu politycznego. Na przykład politycy czy partia, którzy spodziewają się przegranych wyborów, wobec częstych zmian w tym zakresie mogą działać na rzecz wzmocnienia sądowej kontroli konstytucyjności prawa, licząc na to, że będzie ono działać hamująco na reformatorskie zapędy ich następców.

Drugi czynnik dotyczy przemian w samym prawie związanych z postępującą konstytucjonalizacją dyskursu prawnego, zarówno krajowego³⁴, jak i międzynarodowego³⁵. Przyjęcie, że istnieją podstawowe reguły i zasady prawne — czy to prawa człowieka, czy prawa podstawowe — które powinny być przestrzegane i uwzględnione w każdej pojedynczej decyzji stosowania prawa, pozwala dokonywać dodatkowej oceny tych decyzji. Rozwiązanie takie skutkuje wprowadzeniem

³² R. Hirschl, *The Judicialization of Politics*, [w:] *The Oxford Handbook of Political Science*, red. R.E. Goodin, Oxford 2011.

³³ P. Mair, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy*, London-New York 2013.

³⁴ M. Disant, *The Constitutionalisation of Law: General Considerations Based on French Example*, „Tulane European and Civil Law Forum” 34, 2019, s. 79–101.

³⁵ E. De Wet, *The Constitutionalisation of Public International Law*, [w:] *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, red. M. Rosenfeld, A. Sajo, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199578610.001.0001/oxfordhb-9780199578610-e-60> (dostęp: 15.03.2022).

powszechnego, przekraczającego poszczególne gałęzie prawa zestawu wzorców, wobec których można porównywać poszczególne instytucje prawne i rozwiązania. Roszczenia w ramach SL polegają w zasadzie na żądaniu realizacji tego wzorca w konkretnym przypadku i wobec danej grupy.

Znaczenie trzeciego czynnika związane jest z ilością oraz zakresem środków posiadanych przez aktorów społecznych biorących udział w SL. Proces transformacji sporu społecznego w spór prawny obejmuje jego określenie w języku praw, wskazanie podmiotu odpowiedzialnego oraz wysunięcie roszczenia. Mimo że to strony sporu są centralne i przyciągają najwięcej uwagi publicznej, to w procesie biorą udział różni aktorzy, którzy są pośrednio zaangażowani w sprawę — na przykład psychoterapeuci, organizacje pozarządowe, ruchy społeczne, urzędnicy, funkcjonariusze publiczni czy prawnicy³⁶. Najważniejsze znaczenie mają organizacje pozarządowe, których celem jest inicjowanie i prowadzenie SL. Przykładowo, ILGA Europa, organizacja pozarządowa zajmująca się promocją interesów osób nieheteronormatywnych, jednym ze swoich obszarów działania uczyniła identyfikację luk w zakresie ochrony praw człowieka mniejszości seksualnych³⁷. Tym samym ciągły konflikt związany z gorszą pozycją społeczną mniejszości zostaje każdorazowo tłumaczony na spór wokół dostępu do konkretnych instytucji prawnych. ILGA Europa zaangażowana była chociażby w sprawę *Orlandi i inni przeciwko Włochom* przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka, w której ramach Trybunał uznał, że brak jakiegokolwiek uznania przez Włochy małżeństw jedнопłciowych zawartych za granicą stanowił naruszenie prawa do poszanowania życia rodzinnego małżonków³⁸. Korzystanie z narzędzi SL przez organizacje pozarządowe zajmujące się ochroną praw mniejszości opiera się na założeniu, że przy odpowiedniej liczbie zmian w dostępie do instytucji prawnych i usunięciu nieuzasadnionego różnicowania w tym względzie (dyskryminacji) nastąpi poprawa poziomu życia i pozycji społecznej tych mniejszości. W tym zakresie duże znaczenie mają zasoby i środki posiadane przez te organizacje i aktorów społecznych z nimi związanych.

W kontekście organizacji społecznych warto zwrócić uwagę na nierówności w obrębie rozłożenia zasobów instytucjonalnych transnarodowej SL, która dotyczy na przykład globalnych korporacji. Podmioty operują jednocześnie w wielu państwach, samodzielnie lub przez kontrolowane spółki córki. Kierowane logiką zysku doprowadzają do dewastacji lokalnych środowisk oraz negatywnie wpływają na lokalne społeczności ludów tubylczych (*indigenous people*). Ze względu na

³⁶ W.L.F. Felstiner, R.L. Abel, A. Sarat, *op.cit.*

³⁷ ILGA Europe, *Our strategic litigation work*, <https://www.ilga-europe.org/what-we-do/our-strategic-litigation-work> (dostęp: 15.03.2022)

³⁸ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 14 grudnia 2017 r., skarga 26431/12, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Oliari%20and%20Others,%20Orlandi%20and%20Others%20v%20Italy%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-179547%22%5D%7D> (dostęp: 12.06.2022).

problemy z wykonalnością lokalnych wyroków wydanych w krajach globalnego Południa przeciwko globalnym korporacjom lityganci zmuszeni są wszczynać sprawy przed sądami globalnej Północy, zwłaszcza Londynu i Nowego Jorku³⁹. Podjęcie takiego działania wymaga dużych środków i pokonania barier językowych, prawnych oraz finansowych. Pomagają w tym globalne i posiadające siedziby w litygacyjnych centrach wyspecjalizowane organizacje i kancelarie prawnicze. Istotne jest tutaj doświadczenie danej organizacji w prowadzeniu sporów sądowych — podmioty, które regularnie angażują się w spory sądowe w danym zakresie (tak zwani *repeat players*⁴⁰) są w stanie znacznie lepiej przewidzieć ryzyko, a także korzyści związane z SL. Wiedzą także, jakie działania okażą się korzystne dla sprawy, na przykład granie na zwłokę⁴¹. Jednocześnie organizacje te mają swoje cele i interesy. Zdarza się więc, że sprawy prowadzone przez takich prawników są nazywane oraz ramowane w sposób odbiegający od pierwotnej intencji litygantów. Przykładowo, A. Lindt opisała sprawę Monterrico, w której lokalna społeczność tubylcza próbowała przez SL zatrzymać globalną korporację, prowadzącą lokalną kopalnię i brutalnie tłumiącą wszelkie protesty przeciwko swej działalności⁴². Konieczność wytoczenia sprawy przed sądem w Londynie spowodowała, że mogłaby być ona prowadzona jedynie ze skarg indywidualnych, a nie całej zbiorowości, której to prawo Peru przyznawało podmiotowość. Ponadto zakończenie sprawy niejawną ugodą z obowiązkiem kompensacji przez korporację, ale bez przypisania odpowiedzialności, zostało uznane przez prowadzącą sprawę londyńską kancelarię za sukces, ale spowodowało następne napięcia w samej wspólnocie rdzennej i nie wpłynęło na codzienną działalność korporacji na jej terytorium. Wydaje się, że w tej sprawie sama transnarodowa infrastruktura prawna była blokadą do pełnego wyrażenia interesu litygantów. SL okazała się tym samym niemożliwa do zastosowania w celu osiągnięcia zamierzonego celu. Przykład ten pokazuje, że SL nie jest neutralnym narzędziem promocji progresywnych prawnie postaw, lecz jest zawsze zestawem instytucji i narzędzi zakorzenionych w kontekście społecznym.

³⁹ A. Lindt, *Transnational Human Rights Litigation. A Means of Obtaining Effective Remedy Abroad?*, „Journal of Legal Anthropology” 2020, nr 4 (2), s. 57–77.

⁴⁰ *Repeat Players*, czyli gracze powtarzający, są przeciwstawiani *one-shotters*, czyli jednostrzałowcom — graczom okazjonalnym i mają znacznie większe zasoby i doświadczenie w prowadzeniu sporów, przez co mają także większe szanse na wygranie sprawy, zob. M. Galanter, *Why the “Haves” comes out ahead: Speculations on the limits of legal change*, „Law and Society Review” 9, 1974, nr 1, s. 95–160.

⁴¹ L. Mather, *What is the “case”?*..., s. 360.

⁴² *Ibidem*.

Zakończenie: jak badać strategiczną litygację i jej nauczać

SL jest działaniem na przecięciu pól: prawnego, politycznego i społecznego, dzięki czemu może pełnić funkcję mediacyjną pomiędzy nimi. Jako taka wymyka się dogmatyczno-prawnej metodzie badawczej, która nakierowana jest na rekonstruowanie systemu prawa z jego „wnętrza” z odsunięciem na bok jego politycznych i społecznych uwarunkowań. SL jako przedmiot badawczy domaga się więc bardziej kontekstowego ujęcia. Nie jest to neutralne narzędzie, lecz zespół instytucji oraz praktyk, który jest zawsze kontekstualnie powiązany już z jakimś polem społeczno-politycznym. Jak już wskazaliśmy, przeprowadzenie SL i jej oddziaływanie obejmują nie tylko sferę prawną, lecz także społeczną, polityczną oraz medialną. Sfery te przenikają się i zazębiają — działania podejmowane w ramach SL odbywają się zazwyczaj na przecięciu tych sfer. Niemniej zastosowanie tego podziału podczas badania SL pozwala na uzyskanie złożonego obrazu procesu, a także pozwala na zauważenie działania i znaczenia każdej ze sfer. Ramy do badania SL, które proponujemy, są wskazówkami metodologicznymi. Ich uwzględnienie pozwoli na uzyskanie kompleksowego obrazu badanej SL.

Kompleksowa analiza SL może nie tylko być przedmiotem badań, lecz także stanowić narzędzie dydaktyczne. Każda sprawa SL niesie ze sobą potencjalnie nieskończenie wiele możliwości ich opisu, od czysto politycznych po dogmatycznoprawne. Sprawy te pozwalają ukazać działania prawa w kontekście, wielowymiarowość procesów sądowych — wielość aktorów i interesów. SL dostarcza studentom konkretną, skomplikowaną sprawę, którą mogą samodzielnie analizować, badając zaangażowanie aktorów oraz ich role. Sprawy te są jednocześnie powiązane z jakąś kontrowersją czy jakimś problemem społecznym, co do których studenci mogą zająć własne stanowisko. Stosując dyskusję nad SL jako narzędzie dydaktyczne, zauważaliśmy, że SL wspomaga kształcenie krytycznego myślenia poprzez ocenę argumentów prawnych z uwzględnieniem ich zaplecza społeczno-politycznego. Pozwala także na dyskusje na temat roli prawa w społeczeństwie. Poprzez ocenę liniiy orzeczniczych w kontekście omawianej sprawy możliwe jest ocenienie aktywizmu sędziowskiego, a także tworzenie uogólnień na temat współczesnych relacji prawa i polityki. Dodatkowo, kontakt z realnym doświadczeniem wykluczenia i mobilizacji, które kryją się za historiami SL, daje studentom szansę na wykształcenie wrażliwości etycznej oraz społecznej. Wreszcie, takie dyskusje zwracają uwagę na techniki stosowane przez profesjonalnych pełnomocników i sposoby funkcjonowania organizacji prawnych. Tym samym stosowanie SL w dydaktyce może pomóc przyszłym prawnikom w przygotowaniu się do prowadzenia spraw sądowych. Przy rosnącej popularności i społecznej obecności SL jest ona niewątpliwie obszarem wartym większej uwagi badawczej i edukacyjnej.

Tabela 1. Propozycja schematu badania strategicznej litygacji

Poziom	Prawny	Społeczny	Polityczny	Medialny
Przedmiot badania	argumentacja stan prawny historia sporów aktywizm sędziowski legitymizacja sądów do podejmowania działań	zasoby, aktorzy zaangażowanie organizacji społecznych mobilizacja społeczna, poziom mobilizacji poparcie społeczne nastroje społeczne	reakcje systemu politycznego (rządu i opozycji) zaangażowanie polityków w spór próby podjęcia działań legislacyjnych	dyskurs częstotliwość zainteresowanie argumentacja
Pytania badawcze	Jaka była argumentacja sądu? Czy zachodzi na przykład ciągłość, czy zerwanie w stosunku do tego, co było wcześniej (na przykład w stosunku do poprzednich linii orzeczniczych)? Czy dane orzeczenie ma charakter prawotwórczy, czy korekcyjny?	Jakie było poparcie społeczne dla danego rozwiązania? Czy wystąpiły protesty społeczne? Jacy aktorzy i kiedy zaangażowali się w sprawę?	Czy podjęto działania legislacyjne na skutek nagłośnienia sprawy? Czy były organizowane debaty w parlamencie? Czy i jak zareagowały partie polityczne?	Jak media relacjonowały sprawę? Jakie media (prawicowe, liberalne, lewicowe) komentowały sprawę i w jaki sposób? Jak często pojawiały się informacje dotyczące sprawy?

Źródło: opracowanie własne.

Bibliografia

- Banaszak B., Bernarczyk M., *Aktywizm sędziowski we współczesnym państwie demokratycznym*, Warszawa 2012.
- Bellamy R., *Political Constitutionalism*, Cambridge 2009.
- Bodnar A., *Litygacja strategiczna — pojęcie, zastosowanie, praktyka*, [w:] *Sprawny sąd. Zbiór dobrych praktyk*, cz. 2, red. Ł. Bojarski, Warszawa 2008.
- Bodnar A., *Litygacja strategiczna oraz opinie przyjaciela sądu jako metoda promowania standardów ETPCZ*, [w:] *idem, Wykonywanie orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Polsce. Wymiar instytucjonalny*, Warszawa 2018.
- De Wet E., *The Constitutionalisation of Public International Law*, [w:] *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, red. M. Rosenfeld, A. Sajo, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199578610.001.0001/oxfordhb-9780199578610-e-60>.

- Disant M., *The Constitutionalisation of Law: General Considerations Based on French Example*, „Tulane European and Civil Law Forum” 34, 2019.
- Felstiner W.L.F., Abel R.L., Sarat A., *The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...*, „Law & Society Review” 15, 1980–1981, nr 3–4.
- Galanter M., *Why the „Haves” comes out ahead: Speculations on the limits of legal change*, „Law and Society Review” 9, 1974, nr 1.
- Gash A., Harding R., *#MeToo? Legal Discourse and Everyday Responses to Sexual Violence*, „Laws” 21, 2018, nr 7 (2), <https://doi.org/10.3390/laws7020021>.
- Gostin L.O., *The „Tobacco Wars” — Global Litigation Strategies*, „Georgetown Public Law and Legal Theory Research Paper” No. 1071196, <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/480>.
- Grad P., *Podobieństwo rodzinne a paradoks reguły*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 117, 2021, nr 1.
- Hirschl R., *The Judicialization of Politics*, [w:] *The Oxford Handbook of Political Science*, red. R.E. Goodin, Oxford 2011.
- Jabłoński P., Kaczmarek P., *Granice władzy prawniczej w perspektywie polskiej tradycji socjologicznej*, Kraków 2017.
- Kampourakis I., *The Power of Open Norms: Milieudefensie et. al. v Royal Dutch Shell*, VerfBlog, 15 czerwca 2021, <https://verfassungsblog.de/the-power-of-open-norms/>.
- Kozak A., *Granice prawniczej władzy dyskrejonalnej*, Wrocław 2002.
- Leszczyński J., *Pozytywizacja prawa w dyskursie dogmatycznym*, Kraków 2010.
- Levine C., *Od prowokacji do demokracji, czyli o tym, dlaczego potrzebna nam sztuka*, Warszawa 2013.
- Lindt A., *Transnational Human Rights Litigation. A Means of Obtaining Effective Remedy Abroad?*, „Journal of Legal Anthropology” 2020, nr 4 (2).
- Mair P., *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy*, London-New York, 2013.
- Mather L., *Seminarium StratLit: The Potential and Limits of Litigation as a Vehicle for Political Change*, 15 listopada 2019, Wrocław.
- Mather L., *What is a „case”?*, „Oñati Socio-Legal Series” 11, 2021, nr 2, <https://doi.org/10.35295/osls.iisl/0000-0000-0000-1149>.
- Mather L., Yngvesson B., *Language, Audience, and the Transformation of Disputes*, „Law and Society Review” 15, 1981, nr 3–4.
- Morawski L., *Kilka uwag w sprawie sędziowskiego aktywizmu*, [w:] *Dyskrejonalność w prawie. Materiały XVIII Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr Teorii i Filozofii Prawa, Miedzeszyn k. Warszawy, 22–24 września 2008 r.*, red. W. Staśkiewicz, T. Stawicki, Warszawa 2010.
- Peel J., Osofsky H.M., *Litigation as a Climate Regulatory Tool*, [w:] *International Judicial Practice on the Environment: Questions of Legitimacy, Studies on International Courts and Tribunals*, red. C. Voigt, Cambridge 2019.
- Raburski T., *Prawo podmiotowe. Etyka — prawo — polityka*, Poznań 2021.
- Rybczyńska J.A., Płoska-Pecio M., *Działania prawne w interesie publicznym (litygacja strategiczna) jako forma działania organizacji ochrony praw człowieka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 12, 2005.
- Waldron J., *Law and Disagreement*, New York 1999.
- Ziegler M., *Beyond Backlash: Legal History, Polarization, and Roe v. Wade*, „Wash. & Lee Law Review” 71, 2014, nr 2.

Źródła internetowe

- Climate Case Chart, *Climate Change Litigation*, <http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/>.
- Facebook: *Legalnie nad Wisłą*, www.facebook.com/legalnienadwisla.

ILGA Europe, *Our strategic litigation work*, <https://www.ilga-europe.org/what-we-do/our-strategic-litigation-work>.

Ministerstwo Sprawiedliwości, *Wyrok Trybunału Konstytucyjnego w sprawie łódzkiego drukarza to święto wolności*, <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/wyrok-trybunalu-konstytucyjnego-w-sprawie-lodzkiego-drukarza-to-swieto-wolnosci>.

Noizz, *Dwa lata udowadniał, że można pić piwo nad Wisłą*, 30 marca 2017, <https://noizz.pl/spoleczenstwo/dwa-lata-udowadniał-ze-mozna-pic-piwo-nad-wisla-policja-zamula-system-sadownictwa/kr8hscz>.

Tatała M., *Od piwa nad Wisłą do Sądu Najwyższego*, dostępne na stronie <http://www.marektatala.pl/2016/10/26/od-piwa-nad-wisla-do-sadu-najwyzszego/>.

Urgenda, *Climate Case*, <https://www.urgenda.nl/en/themas/climate-case/>.

Sprawy sądowe

Gbemre v. Shell Petroleum Development Company of Nigeria Ltd. and Others (FHC/B/CS/53/05). Postanowienie Sądu Najwyższego Izby Karnej z dnia 19 stycznia 2017 roku, sygn. akt I KZP 14/16, <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/I%20KZP%2014-16.pdf>.

Roe v. Wade, 410 U.S. 113 (1973).

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 14 grudnia 2017 roku, skarga 26431/12, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Oliari%20and%20Others,%20Orlandi%20and%20Others%20v%20Italy%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-179547%22%5D%7D>.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 26 czerwca 2019 roku, K 16/17, <https://trybunal.gov.pl/postepowanie-i-orzeczenia/wyroki/art/10678-odmowa-swiadczenia-uslugi-ze-wzgledu-na-wolnosc-sumienia-i-religii-uslugodawcy>.

Akty prawne

Ustawa z dnia 26 października 1982 roku o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, Dz.U. z 2021 r. poz. 1119.